

Весельська Л.А.,

кандидат наук з державного управління,

доцент кафедри глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою
Національної академії державного управління

при Президентіві України

Зарубіжний досвід вирішення проблеми внутрішньо переміщених осіб у контексті забезпечення національної безпеки

У статті досліджено досвід Грузії та Молдови щодо державного регулювання міграційних процесів усередині країн, причиною яких стали збройні конфлікти, внаслідок яких ці держави втратили цілісність своїх територій. Завдяки детальному аналізу окреслено основні державні заходи щодо забезпечення соціальної безпеки внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та визначено механізми реалізації державної політики щодо їх соціально-економічної реабілітації. Обґрунтовано необхідність аналогічного організаційно-правового та інституційного забезпечення в Україні соціальної безпеки цієї категорії громадян, запропоновано шляхи розв'язання проблеми ВПО України з огляду на її євроінтеграційні перспективи.

Результати дослідження можуть бути використані при адаптації нормативно-правових та законодавчих актів України до стандартів Європейського Союзу щодо вирішення внутрішньополітичних конфліктів, студентами та фахівцями в галузі державного управління у сфері національної безпеки.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, державне управління, європейська інтеграція, зарубіжний досвід, збройний конфлікт, національна безпека, соціальна безпека.

Veselska L.A. Foreign experience decisions problems of internally displaced persons in the context of national security

The subject of this article is the experience of Georgia and Moldova, namely the state regulation of migration processes in the country, which became the cause of armed conflict, as a result of which these countries have lost the integrity of its territories. The objective is a detailed analysis by which the basic state measures to ensure social security and identified mechanisms for the implementation of public policy and socio-economic rehabilitation of internally displaced persons. In addition, the necessity of the same organizational and legal and institutional support in Ukraine of social security to this category of citizens, the ways of solving the problem of internally displaced persons in the light of Ukraine's European integration prospects.

The study may be used in the process of adaptation of Ukrainian legislation to European Union standards with respect to decisions within the political conflicts are played interest for students, state employees and scientists in the field of national security.

Key words: internally displaced persons, public administration, European integration, foreign experience, armed conflict, national security, social security.

Весельская Л.А. Зарубежный опыт решения проблемы внутренне перемещенных лиц в контексте обеспечения национальной безопасности

В статье исследован опыт Грузии и Молдовы относительно государственного регулирования миграционных процессов внутри страны, причиной которых стали вооруженные конфликты, в результате чего эти государства утратили целостность своих территорий. Благодаря детальному анализу определены основные государственные меры по обеспечению социальной безопасности внутренне перемещенных лиц (ВПЛ) и механизмы реализации государственной политики и социально-экономической их реабилитации. Обоснована необходимость аналогичного организационно-правового и институционального обеспечения в Украине социальной безопасности этой категории граждан, предложены пути решения проблемы ВПЛ Украины, учитывая ее евроинтеграционные перспективы.

Результаты исследования могут быть использованы в процессе адаптации законодательства Украины к стандартам Европейского Союза относительно решения внутриполитических конфликтов, студентами, госслужащими и учеными в сфере национальной безопасности.

Ключевые слова: внутрішні переміщені особи, державне управління, європейська інтеграція, зарубіжний досвід, озброєний конфлікт, національна безпека, соціальна безпека.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Проблема вимушених переселенців є одним із серйозних викликів, що нині постали перед Україною. Системне руйнування інфраструктури, економічна дестабілізація Донбасу призвели до регіональної гуманітарної катастрофи, коли тисячі сімей зі зруйнованих міст шукають тимчасове місце проживання або готові повністю змінити його. За даними Міністерства соціальної політики України, на початок 2015 р. офіційна цифра переселенців досягла 445 тис. осіб, але за неофіційними даними – близько 1 млн осіб, з яких 32% – це діти, а 20% – пенсіонери та інваліди. Найбільше переселенців сконцентровано в Харківській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Дніпропетровській областях та місті Києві. Водночас на неконтрольованих Україною територіях Донбасу залишається близько 2 млн населення [8], для якого із зміною кліматичних умов і подальшим руйнуванням інфраструктури у зв'язку з бойовими діями зростають ризики безробіття, відсутності засобів та умов для нормального існування, загроза їхньому життю. У свою чергу, це формує передумови для чергової хвилі міграції до інших регіонів країни. Разом з тим існують так звані “реверсні потоки” – частина людей повертається до місця постійного проживання, оскільки не в змозі соціалізуватися в новій місцевості.

Відповідь держави на ці виклики повинна мати комплексний характер, передбачати розв'язання проблем забезпечення соціальної безпеки вимушених як переселенців, так і населення, яке залишається на тимчасово неконтрольованих Україною територіях, у рамках створення механізму дій влади щодо соціальної адаптації, економічної реабілітації та постконфліктного врегулювання у цих регіонах.

З метою розробки прийнятних для України інструментів державного управління, які б могли швидко дати позитивні результати в умовах обмежених ресурсів, необхідно звернути увагу на досвід зарубіжних країн, насамперед пострадянських, які розв'язували аналогічні проблеми. Цей досвід тим більше цікавий, що питання внутрішніх переміщених осіб вирішуються тут уже впродовж 15–20 років, що дає змогу оцінити результативність ужитих заходів, визначити помилки і слабкі сторони застосованих підходів.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та визначення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні міграційні процеси, у тому числі й ті, що виникли через збройні конфлікти, які, передусім, передбачають вимушену міграцію; зміни у соціально-економічному та інтелектуальному капіталі, що зумовлюють особливості їх розвитку і застосування у сфері зайнятості, досліджують вітчизняні та зарубіжні вчені [1–4; 9–12]. Разом з тим зарубіжний досвід розв'язання проблем ВПО залишається недостатньо вивченим і потребує більш детального дослідження.

Формулювання цілей (мети) статті. Метою статті є: комплексне вивчення досвіду найближчих для України країн-сусідів – Грузії і Молдови щодо розв'язання проблеми внутрішньо переміщених осіб; обґрунтування необхідності аналогічного організаційно-правового та інституційного забезпечення в Україні соціальної безпеки

цієї категорії громадян; визначення шляхів розв'язання проблеми ВПО в Україні з огляду на її євроінтеграційні перспективи.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Наслідками військово-політичного конфлікту на сході України, кримської кризи, а згодом анексії АР Крим стала поява в Україні категорії внутрішньо переміщених осіб. За визначенням ООН ВПО – це особи чи групи осіб, яких змусили чи вони були вимушені покинути власні домівки чи місця звичного проживання, передусім через бажання уникнути наслідків військового конфлікту, проявів насильства, порушення прав людини чи в результаті антропогенної катастрофи, які, однак, не покинули міжнародно визнаних кордонів держави. Таким чином, кількість ВПО, що підпадають під це визначення, в Україні вже зараз оцінюється орієнтовно в 1 млн осіб [8].

Основною проблемою щодо ВПО є відсутність координації в діях різноманітних урядових інституцій як між собою, так і з відповідними міжнародними організаціями. За даними Моніторингового центру з питань недобровільних переміщень, чисельність внутрішньо переміщених осіб у світі досягла рекордної позначки – 33,3 млн осіб, що вдвічі перевищує чисельність біженців (близько 16 млн осіб) [17].

Розглянемо досвід найближчих країн-сусідів України – Грузії та Молдови, які мають на меті, як і наша держава, вступ до Європейського Союзу і які (кожна свого часу) пережили військові конфлікти на своїй території, а отже, набули досвіду розв'язання проблем щодо внутрішньо переміщених осіб у контексті забезпечення національної безпеки.

Почнемо з Грузії. Наявність значної кількості внутрішньо переміщених осіб є головною міграційною проблемою Грузії. На квітень 2014 р., за даними уряду, в країні налічувалося 253574 тис. ВПО, або майже 6% населення, з яких приблизно 230 тис. осіб зазнали переміщень ще на початку 1990-х рр. унаслідок конфліктів в Абхазії та Південній Осетії. Ще 26 тис. громадян стали ВПО у результаті російсько-грузинської війни 2008 р., 3 тис. зазнали вимушених переміщень двічі [11]. Насправді ВПО в країні більше, оскільки не всі з них зареєстровані. Крім того, за оцінками, не менше ніж 10 тис. ВПО перебувають на території Південної Осетії, чисельність ВПО в Абхазії невідома, проте приблизно 45 тис. осіб спонтанно повернулися або періодично повертаються до своїх домівок у Гальському районі Абхазії [16].

Соціальний статус ВПО отримують також діти, якщо обоє їхніх батьків є внутрішньо переміщеними особами. Люди, які змушені були залишити місця постійного проживання через воєнні дії, оселилися переважно у великих містах (наприклад у Тбілісі проживає майже 40% з них), а також у прикордонних з Абхазією районах. Понад половину з них (54%) становлять жінки, 25% – діти, 17% – особи похилого віку [7].

У серпні 2013 р. розпочалася перереєстрація ВПО, яка має на меті уточнення чисельності, складу, місць проживання цієї категорії населення, що необхідно для виявлення конкретних потреб окремих осіб та пошуків тривалих рішень, тим більше, що попередні реєстрації охоплювали передусім осіб, які проживали в колективних центрах розміщення, тоді як велика група ВПО проживає у приватному секторі, їхні потреби вивчені недостатньо.

Для розв'язання проблеми ВПО у 1992 р. було створено Міністерство у справах біженців та розселення (з 2011 р. – Міністерство у справах осіб, вимушено переміщених з окупованих територій, біженців та розселення). У 1996 р. прийнято

Закон “Про внутрішніх переміщених осіб з окупованих територій Грузії”. Проте держава вкрай недостатньо опікувалася питанням облаштування ВПО, оскільки вважалося, що єдиним адекватним рішенням проблеми є повернення ВПО на постійне місце проживання. У 2006 р. було створено урядову комісію, яка мала розробити стратегію політики стосовно ВПО та забезпечити організацію і координацію її виконання. Відповідальність та координуючі функції в цій сфері було покладено на Міністерство у справах біженців та розселення.

2007 р. урядовою постановою було затверджено Державну стратегію щодо внутрішніх переміщених осіб. Хоча повернення на постійне місце проживання, як і раніше, декларувалося як незаперечна мета, проте було виявлено готовність шукати тривалі рішення для ВПО шляхом їх інтеграції в місцях притулку. Ця готовність почала реалізовуватися, однак лише після 2008 р., коли внаслідок війни з Росією стало зрозуміло, що повернення відкладається на невизначену перспективу.

У 2006 р. прийнято Закон “Про майнову реституцію і компенсацію особам, які постраждали в результаті конфлікту в колишній Південно-Осетинській автономній області”. Відповідно до нього, якщо реституція житла та іншого майна неможлива, цим особам гарантується отримання адекватного (альтернативного) житла рівнозначної вартості або компенсацію втрат [2].

У березні 2014 р. набула чинності нова редакція Закону “Про внутрішніх переміщених осіб та тих, що зазнають переслідувань, з окупованих територій Грузії” [16]. Його прийняття було спрямовано на усунення прогалини у законодавстві, приведення його у відповідність з міжнародними нормами. Зокрема, в Законі було розширено визначення ВПО (це особи, які зазнали вимушених переміщень унаслідок окупації території іноземною державою, агресії, воєнного конфлікту, масового насильства та/або масового порушення прав людини); повніше виписано систему соціального захисту ВПО, тепер їм гарантувалися права на соціальне забезпечення, отримання допомог, адекватне житло, майнові права тощо; враховано особливі потреби певних категорій осіб: жінок, дітей, інвалідів, осіб старшого віку, біженців, трудових мігрантів, осіб без громадянства, осіб з особливими потребами. Заслужовує на увагу і те, що в новому Законі містяться норми, що передбачають участь ВПО в реалізації заходів з їх реінтеграції.

Згідно з указом президента Грузії 2009 р. встановлено порядок передачі ВПО у приватну власність житлової площі в колективних центрах, порожніх приміщеннях та нових багатоквартирних будинках за символічну ціну 1 ларі. ВПО звільняються від сплати податку, а також мають право на отримання компенсації. Документом із реалізації Стратегії з розв’язання проблем ВПО є План дій [13]. У Плані передбачено заходи щодо пошуку довготривалих рішень житлової проблеми, забезпечення для ВПО гідних умов життя та припинення залежності від держави, включення найбільш уразливих осіб з числа ВПО до єдиної державної програми соціального захисту. Планом передбачено розробку координаційного механізму для його реалізації, створення Керівного комітету, а також систему контролю за програмами в інтересах ВПО за участі громадянського суспільства та міжнародних організацій. Реалізація Плану дій має три складові: ремонт у низці центрів колективного розміщення та передача прав власності на житло мешканцям; будівництво нового житла з передачею прав власності; надання фінансової підтримки сім’ям при купівлі чи ремонті власного житла.

У 2013 р. бюджет Міністерства у справах ВПО, біженців та розселення було збільшено втричі. Крім того, виконується низка будівельно-ремонтних проектів, що фінансуються Європейським Союзом, іншими міжнародними донорами [7]. У 2014 р. розпочато будівництво житла для майже 7 тис. сімей у Тбілісі і 3 тис. у Батумі [14].

Зміна урядового курсу та нарощування зусиль з вирішення проблем ВПО проявилася також у тому, що стосовно розселення вигнанців з Південної Осетії конкретних заходів було вжито цілком оперативно. 8 тис. сімей, вимушено переміщених у 2008 р., отримали або спеціально збудоване нове житло, або відремонтоване житло в старих будинках, або 10 тис. дол. США для розв'язання житлової проблеми [15]. І хоча висловлювалися нарікання на низьку якість будівництва, зволікання із виплатою обіцяних коштів та оформленням документів власності, проте більшість ВПО з Осетії уже через 2–3 роки після війни змогли надійно облаштуватися в інших регіонах Грузії.

Безробіття залишається гострою проблемою для всього населення країни. Як свідчать дослідження, поширеним є тривале безробіття, передовсім жінок: 49% безробітних з числа ВПО не працювали понад 3 роки [10]. Хоча серед ВПО достатня кількість освічених людей, спеціалістів, тривале безробіття призводить до втрати професійних навичок і унеможливорює успішну конкуренцію на ринку праці [15]. Частина ВПО виїжджає з метою заробітку за кордон або є залежними від щомісячної і разової допомоги держави (упродовж 2013–2014 рр. її отримали 2589 осіб [7]). Проте обсяги допомоги, що виплачується ВПО державою, є доволі скромними.

За підрахунками соціологів, близько 2/5 тих, хто проживає в колективних центрах, підтримують стосунки переважно з ВПО, оскільки їх компактне проживання та соціально-економічні умови ускладнюють інтеграцію ВПО в грузинське суспільство [11]. Загалом станом на січень 2015 р. загальний підхід уряду Грузії до цієї категорії громадян базується на тимчасовості переселення. Таким чином, і допомога ВПО також трактується як тимчасова.

Республіка Молдова, як і Грузія, на шляху до євроінтеграції не змогла уникнути збройних конфліктів. Так, навесні та влітку 1992 р. конфлікт у Придністров'ї призвів до виникнення хвилі біженців та внутрішньо переміщених осіб, яких, за оцінками, налічувалося 130 тис., 80% цих осіб були етнічними молдованами, 8% – росіянами, 7% – українцями. Частина з них, здебільшого українське та російське населення, шукала порятунку в Україні, Росії, Білорусі [14], до 20 тис. молдаван звернулися з приводу надання статусу біженців в інших країнах [4].

Завершення бойових дій і досягнення за посередництва ОБСЄ та Росії домовленості щодо безперешкодного повернення людей в місця постійного проживання дали змогу розв'язати проблему внутрішньо переміщених осіб.

Переважаюча більшість з них повернулася додому вже восени 1992 р. З України виїхали практично всі. У Росії та Білорусі частина біженців отримала статус вимушеного переселенця або біженця (відповідно близько 20 тис. та 1 тис. осіб) [1] і залишилася на постійне проживання, 6 тис. ВПО з Придністров'я облаштувалися в інших регіонах Молдови. Завдяки оперативному розв'язанню проблема повернення ВПО в місця постійного проживання як масове соціальне явище перестала існувати [17].

Разом з тим залишилася нечисленна група – близько 200 сімей, які не можуть повернутися в Придністров'я через побоювання політичних переслідувань. Їхній

статус регулюється законом про реабілітацію жертв політичних репресій (1992). Конкретних даних про цих осіб немає. Найімовірніше, вони поповнюють ряди громадян Молдови, які виїжджають на заробітки за кордон.

У зв'язку з воєнним конфліктом та з метою організації надання ВПО невідкладної допомоги уряд прийняв низку постанов. Було створено Республіканську комісію з координації дій щодо матеріального забезпечення біженців, розроблено Положення про порядок надання допомоги особам, вимушеним залишити місця постійного проживання на Лівобережжі Дністра [6], яким передбачалося: забезпечення житлом, сприяння у працевлаштуванні, надання матеріальної допомоги. Нормативно було визначено статус вимушених переселенців, документ, що його посвідчував і давав право на отримання допомоги [5]. Крім того, передбачалися тимчасова реєстрація біженців в місцях тимчасового перебування, надання одноразової матеріальної допомоги, виплата допомоги на харчування (50 руб. щоденно), допомоги у разі безробіття на рівні мінімальної зарплатні (400 руб.) [3]. ВПО отримували всі належні їм соціальні виплати та пенсії. Було передбачено компенсацію шкоди, заподіяної майну.

Зважаючи на тогочасну економічну ситуацію, найскладнішим було питання працевлаштування. Тому були запроваджені матеріальні стимули переселення до сільської місцевості, зокрема разова грошова допомога в розмірі 5 тис. руб. на сім'ю плюс по 1 тис. руб. на кожного її члена. Було встановлено п'ятирічний термін надання ВПО постійного житла.

Для осіб, які проживали в готелях, санаторіях, орендували житло, передбачалася грошова допомога на покриття житлових витрат (укладався договір між органом місцевої влади та власником житла, якщо він не був родичем ВПО, у цьому разі допомога не виплачувалася).

Координуючим органом виконавчої влади, відповідальним за роботу з ВПО, було визначено Міністерство праці, соціального захисту та сім'ї, до складу якого входив департамент міграції, а також частину функцій було покладено на місцеві органи влади [12].

План дій із забезпечення ВПО житлом уряд Молдови затвердив у 2004 р. У цьому документі вживався юридично коректний термін – не біженці, а вимушено переміщені особи. І хоч план не передбачав безкоштовного надання житла, натомість відкривалася безпроцентна кредитна лінія строком на 25 років. До кредитування було залучено комерційні банки, а Міністерство фінансів сплачувало відсотки за кредитами. Якщо особа брала участь у воєнних діях, держава погашала половину суми кредиту [9].

У 2005 р. було прийнято Закон про основні положення особливого правового статусу населених пунктів Лівобережжя Дністра. Він передбачає необхідність надання населенню Придністров'я гуманітарної політичної, соціально-економічної та правової допомоги в подоланні наслідків збройного конфлікту. У 2011 р. створено Урядову комісію з реінтеграції країни з метою координації та забезпечення всіма установами Республіки Молдова єдиної політики в цій сфері, розгляду пропозицій зі створення умов для реінтеграції Придністровського регіону в економічний, інформаційний, політичний, соціальний і культурний простір Республіки Молдова, моніторингу ситуації, координації діяльності з розв'язання виявлених проблем. Відповідальним органом є Бюро з реінтеграції Державної канцелярії, що

підпорядковується заступнику віце-прем'єр-міністра, на якого покладено проведення переговорів, розвиток законодавчої бази.

Заслугує на увагу постанова уряду Молдови 2007 р. щодо видачі документів особам, які проживають у Придністров'ї. Відповідно до неї вони можуть підтвердити молдовське громадянство шляхом проставлення штампів в паспорті радянського взірця, дію якого продовжено на невизначений термін. Паспорт визнаний документом, що засвідчує особу, і призначений для внутрішнього використання відповідно до постанови уряду 2013 р. [12].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Беручи до уваги іноземний досвід, українську специфіку та враховуючи вже зроблені кроки, на нашу думку, запропоновані шляхи вирішення проблеми внутрішньо переміщених осіб мають знизити соціальну напруженість та забезпечити соціальну безпеку в українському суспільстві. Українська влада має передбачати розробку державної програми, яка включатиме одразу 2 напрями: перспективу безпечного повернення та довготермінові програми інтеграції в місцях переселення. Для повноцінного забезпечення такого процесу потрібно розробити низку довготермінових державних механізмів, зокрема стосовно:

- покращання координації дій між державними та недержавними організаціями, а саме створення єдиної платформи для інформування про ситуацію, дискусій та вироблення довготермінових політик;

- систематичного моніторингу та збирання статистичних даних щодо ситуації з ВПО, їх публічне оприлюднення;

- будівництва громадських центрів, де ВПО зможуть перебувати до отримання постійного житла, та здійснення програми забезпечення постійним житлом;

- забезпечення першочерговості у працевлаштуванні ВПО та зарплати, не нижчої від отримуваної за останнім місцем роботи;

- разових виплат для ВПО та щомісячної матеріальної допомоги в розмірі прожиткового мінімуму для безробітних;

- позачергового запису дітей ВПО до дошкільних навчальних закладів та надання додаткових соціальних стипендій при вступі до ВНЗ;

- спрощення написання публічних адміністративних послуг (оформлення прав власності, ліквідацію юридичних осіб тощо) для ВПО;

- безвідсоткових довгострокових цільових кредитів для ВПО, а також відстрочення платежів за кредитами, взятими раніше.

Важливо також пам'ятати, що значну частину проектів з допомоги ВПО у Грузії та Молдові реалізовували за рахунок коштів міжнародних донорів. У ситуації з Україною без залучення коштів від таких структур можливі інтеграційні проекти будуть здійснені невчасно та не повністю. Тому цей важливий аспект розв'язання проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні буде об'єктом дослідження в наступних наукових розвідках.

Список використаних джерел

1. Беженцы и вынужденные переселенцы в государствах СНГ / под ред. В. Мукомеля и Э. Паина. – М. : Комплекс – Прогресс, 1995. – С. 52.

2. *Габричидзе Г.* Доступ беженцев, лиц, ищущих убежище, и ВПЛ к социально-экономическим правам в Грузии. Пояснительная записка 13/129 [Электронный ресурс] / Г. Габричидзе // КАРИМ-

Восток – Консорциум приклад. исслед. по междунар. миграции. – Режим доступа : http://www.carimeast.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2013-129.pdf

3. Горелова Е. Издержки приднестровского конфликта и выгоды от его урегулирования [Электронный ресурс] / Е. Горелова, Г. Шераль. – Режим доступа : <http://www.cisrmd.org/pdf/Report%20RUS%20Master%20Final%20vGS.pdf>

4. Мошняга В. Просители убежища, беженцы и вынужденно перемещенные лица в Молдове: проблемы признания, социальной защиты и интеграции. Пояснительная записка 13/129 [Электронный ресурс] / В. Мошняга // КАРИМ-Восток – Консорциум приклад. исслед. по междунар. миграции. – Режим доступа : http://www/carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2013-102.pdf

5. О неотложных мерах по оказанию помощи беженцам, вынужденно покинувшим постоянное место жительства, из левобережных районов Днестра Республики Молдова [Электронный ресурс] : Постановление от 17 марта 1992 г. № 172. – Режим доступа : <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=292459&lang=2>

6. О создании республиканской комиссии по координации работ по материальному обеспечению беженцев и утверждению Положения о порядке оказания помощи беженцам, вынужденно покинувшим постоянное место жительства, из левобережных районов Днестра Республики Молдова [Электронный ресурс] : Постановление от 26 марта 1992 г. № 197. – Режим доступа : <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=292515&lang=2>

7. Офіційний сайт Міністерства Грузії у справах осіб, вимушено переміщених з окупованих територій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mra.gov.ge

8. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/index>

9. Солодько А. Захист соціально-економічних прав внутрішньо переміщених осіб: першочергові завдання для України [Електронний ресурс] / А. Солодько, Т. Доронюк ; Центр дослідж. сусп.-ва. – Режим доступу : http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/045/original/CSR_IDP.pdf?1400493355

10. Тухашвили М. Беженцы и вынужденно перемещенные лица в Грузии. Пояснительная записка 13/129 [Электронный ресурс] / М. Тухашвили // КАРИМ-Восток – Консорциум приклад. исслед. по междунар. миграции. Пояснительная записка 13/104. – Режим доступа : http://www/carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2013-104.pdf

11. Челидзе Н. Лица, ищущие убежища, беженцы и внутренние перемещенные лица (ВПЛ): проблемы социальной сплоченности в Грузии. Пояснительная записка 13/129 [Электронный ресурс] / Н. Челидзе // КАРИМ-Восток – Консорц. приклад. исслед. по междунар. миграции. – Режим доступа : http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2013-131.pdf

12. Чумаш Т. Доступ беженцев, лиц, ищущих убежища и ВПЛ к социально-экономическим правам в Молдове. Пояснительная записка 13/129 [Электронный ресурс] / Т. Чумаш // КАРИМ-Восток – Консорциум приклад. исслед. по междунар. миграции. – Режим доступа : http://www/carimeast.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2013-144.pdf

13. Action Plan for the Implementation of the State Strategy on Internally Displaced Persons during 2012-2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mra.gov.ge/res/docs/201311211211332665.pdf>

14. Consolidated report on the conflict in Georgia (April 2013 – September 2013) / Concil of Europe. – SG/Inf (2013) 38/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2121115&Site=CM>

15. Georgia: partial progress towards durable solutions for IDPs [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://Georgia.idp.arizona.edu/docs/idmc_georgia_3_12.pdf

16. Law of Georgia on Internally Displaced Persons – Persecuted from the Occupied Territories of Georgia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mra.gov.ge/res/docs/2014>

17. People internally displaced by conflict and violence. Global Overview 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.internal-displacement.org/assets/publications/2014/201405-global-overview-2014-en.pdf>